

ПРИНЦИП «ЕСТОПЕЛЬ» ЯК ЕЛЕМЕНТ КОНВАЛІДАЦІЇ НЕДІЙСНИХ ПРАВОЧИНІВ

Бус Катерина Ігорівна,

аспірантка кафедри цивільного права і процесу
юридичного факультету
Західноукраїнського національного університету

У статті досліджено поняття доктрини «естопель», яка відіграє одне з провідних місць у процедурі «зцілення» недійсних правочинів з огляду на її прояв у принципі добросовісності – однієї із засад цивільного законодавства.

Актуальність наукового дослідження полягає у відсутності нормативної інтерпретації як принципу «естопель», так і поняття «конвалідації» недійсних правочинів, що зумовлює необхідність зосередити особливу увагу на синергії цих двох правових категорій.

У дослідженні розглянуто наукові позиції вчених та судову практику з метою з'ясування можливості та доцільності застосування принципу «естопель» у процесі конвалідації недійсного правочину.

З цієї позиції автором поділяється думка, що принцип «естопель» при конвалідації недійсних правочинів використовується у матеріальному та процесуальному вимірі: дотримання принципу добросовісності та заборона зловживання процесуальними правами. Встановлено, що доктрина «естопель» у її поєднанні з конвалідацією недійсних правочинів – це принцип, який забороняє учаснику правочину посилатися на підстави недійсності, якщо при укладенні правочину та прийнятті його до виконання всі дії або бездіяльність (мовчання) сторони свідчать на користь правомірності та дійсності правочину, що впливає із засад добросовісності. Автор дійшов висновку, що використання доктрини «естопель» при конвалідації недійсних правочинів покликане не допустити спростування дійсності з ціллю отримання учасниками правомірних результатів від укладеного правочину. З огляду на те, що українському законодавству невідомий термін «естопель», запропоновано вживати дану доктрину у її міжнародно-правовому означенні, що розуміється як римська максима *venire contra factum proprium* (заборона суперечливої поведінки).

Ключові слова: конвалідація недійсного правочину, принцип «естопель», добросовісність, заборона суперечливої поведінки.

Bus Kateryna. The principle of «estoppel» as an element of convalidation of invalid transactions

The article examines the concept of the doctrine of «estoppel», which plays one of the leading places in the procedure of «healing» of invalid transactions, given its manifestation in the principle of good faith - one of the foundations of civil legislation.

The relevance of scientific research lies in the absence of a normative interpretation of both the principle of «estoppel» and the concept of «convalidation» of invalid transactions, which makes it necessary to focus special attention on the synergy of these two legal categories.

The research examines the scientific positions of scientists and judicial practice in order to clarify the possibility and expediency of applying the principle of «estoppel» in the process of convalidating an invalid deed.

From this position, the author shares the opinion that the principle of «estoppel» in the convalidation of invalid transactions is used in the material and procedural dimension: compliance with the principle of good faith and prohibition of abuse of procedural rights. It has been established that the doctrine of «estoppel» in its combination with the convalidation of invalid transactions is a principle that prohibits the party to the transaction from referring to the grounds of invalidity, if when concluding the transaction and accepting it for execution, all

actions or inaction (silence) of the parties testify in favor of legality and validity a deed arising from the principles of good faith.

The author came to the conclusion that the use of the doctrine of «estoppel» in the convalidation of invalid transactions is intended to prevent the refutation of validity in order for the participants to obtain legitimate results from the concluded transaction. Considering the fact that Ukrainian legislation does not know the term «estoppel», it is proposed to use this doctrine in its international legal meaning, which is understood as the Roman maxim «venire contra factum proprium» (prohibition of contradictory behavior).

Key words: convalidation of an invalid transaction, the principle of «estoppel», good faith, prohibition of contradictory behavior.

Постановка проблеми. «Зцілення» недійсного правочину відіграє вагоме значення для добросовісних учасників цивільних правовідносин та може здійснюватись за допомогою правових механізмів, які не врегульовані національним законодавством. Саме кризь таке розуміння розкривається можливість конвалідувати недійсний правочин із застосуванням принципу, який у міжнародному праві отримав назву «естопель», натомість в українському законодавстві та доктрині цивільного права це у більшості випадків інтерпретується як «заборона суперечливої поведінки» та базується на двох засадах: добросовісності та забороні зловживання процесуальними правами.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Незважаючи на те, що принцип «естопель» як елемент «конвалідації» недійсних правочинів не знайшов свого законодавчого відображення, на доктринальному рівні дане питання було предметом наукових досліджень у В.І. Крата, А.І. Мануїлової, І.Ю. Татулич, І. Томарова, О.С. Погребняк та інших. Водночас, відсутні комплексні та системні дослідження даного питання, а відтак окремі правові аспекти потребують додаткового наукового висвітлення.

Мета статті – з'ясування вагомості принципу «естопель» при застосуванні процедури «конвалідації» недійсних правочинів на підставі ґрунтовного аналізу наукових праць, міжнародних нормативно-правових актів, чинного законодавства України та судової практики.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розвиток сучасних цивільно-правових відносин перебуває у постійній динаміці, впроваджуючи тенденції та принципи європейського права, адже як зазначає І.С. Лукасевич-Крутник, «одним із пріоритетних напрямів розви-

тку законодавства України...стало його максимальне наближення до норм *acquis communautaire*» [8, с. 1].

Чинне українське законодавство не містить нормативного визначення доктрини «естопель», проте розуміння даного терміну надано міжнародними нормативно-правовими актами, вітчизняними науковцями та юристами-практиками, а також все ширше знаходить своє висвітлення у правозастосовчій практиці національними судами.

Міжнародно-правове означення доктрини «естопель» надано у ст.45 Віденської конвенції про право міжнародних договорів від від 23.05.1969 р., згідно якої, «держава не має більше права посилатись на підставу недійсності або припинення договору, виходу з нього або зупинення його дії на основі статей 46–50 або статей 60 і 62, якщо, після того, як стало відомо про факти: а) вона напевне погодилась, що договір, залежно від випадку, є дійсним, зберігає чинність або й далі діє; або б) вона повинна з огляду на її поведінку вважатись такою, що мовчазно погодилась з тим, що договір, залежно від випадку, є дійсним, зберігає чинність або й далі діє» [1].

Також частково своє висвітлення принцип «естопель» знаходить у кодифікованих Принципах УНІДРУА, згідно п. 1.8 яких, «сторона не може діяти несумісно з тим розумінням, яке вона викликала в іншої сторони, якщо остання, розсудливо покладаючись на нього, своїми діями завдасть собі шкоди» [2].

Подібно вказаним вище інтерпретаціям, свою точку зору з цього приводу висловила редакційна колегія юридичної енциклопедії, яку очолив Ю.С. Шемчушенко: «термін «естопель» (англ. *estoppel* – відхилення, від *estop* – позбавляти права заперечення) – у міжнарод-

ному праві втрата права посилається на підстави для визнання договору недійсним, або припинення договору, виходу з нього, або призупинення його дії. Термін запозичений з англійського права, де він означає категоричне заперечення такої поведінки сторони в процесі, якою вона перекреслює те, що попередньо було нею визнано» [14].

Очевидно, сам по собі принцип «естопель» є вагомим чинником при вирішенні питання дійсності правочину. Дискусії стосовно цього питання неодноразово велися на сторінках юридичної літератури вітчизняними юристами-теоретиками та юристами-практиками.

А.І. Мануїлова відзначає, що «естопель – це «прояв загального принципу недопустимості зловживання правом. Сторона, яка вчиняє дії або робить заяви в спорі, що суперечать позиції, яку вона займала раніше, не повинна отримати перевагу від своєї непослідовної поведінки». Класичним прикладом естопеля є заборона стверджувати, що сторони не досягли згоди щодо усіх істотних умов договору, якщо сторона прийняла виконання по ньому або вчинила інші дії, що свідчать про визнання договору укладеним». Наступні конклюдентні дії щодо схвалення правочину консолідують його із ретроспективною силою» [9, с. 50].

Таку ж думку поділяє юрист І.Томаров, наводячи приклади з британської та американської практики: «британська практика розрізняє *promissory estoppel* та *equitable estoppel*. В американському праві є *judicial estoppel* – заборона займати позицію, яка є протилежною тій, що була на користь сторони у попередніх судових спорах. Це схоже на процесуальну преюдицію – сторона мусить визнавати доведеною обставину, яка встановлена судом щодо неї в іншому спорі (ч. 4 ст. 75 ГПК України; ч. 4 ст. 82 ЦПК України)» [13].

Згідно з думкою І.Ю.Татулич, «естопель (у перекладі з англійської – позбавляти права надавати заперечення) – правовий принцип, відповідно до якого особа втрачає право посилається на будь-які факти на обґрунтування своєї позиції. Тобто йдеться про заборону відмови від попередніх процесуальних дій, що вчиняються під час провадження та зміни процесуаль-

ної поведінки сторони на шкоду іншій стороні» [12, с. 266].

Продовжуючи аналіз даного питання, І.Ю. Татулич відзначала, що «по суті згаданий принцип римського права *venire contra factum proprium* є вираженням *equitable estoppel* – однієї з найважливіших доктрин загального права. В системі загального права ця доктрина ґрунтується на *principles of fraud*. Вона спрямована на недопущення ситуації, в якій одна сторона може займати іншу позицію в судовому розгляді справи, що відрізняється від її більш ранньої поведінки або заяв, якщо це ставить протилежну сторону у невідгідне становище» [12, с. 266].

Отже, сам по собі принцип «естопель» нерозривно пов'язаний з такою засадою цивільного законодавства, як добросовісність, а у процесуальному контексті розкривається крізь призму «заборони суперечливої поведінки».

Найчастіше вітчизняні науковці та юристи-практики посилаються на постанову Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 10.04.2019 у справі № 390/34/17, де зроблено висновок, що «доктрина *venire contra factum proprium* (заборони суперечливої поведінки), базується ще на римській максимі - «*non concedit venire contra factum proprium*» (ніхто не може діяти всупереч своїй попередній поведінці). В основі доктрини *venire contra factum proprium* знаходиться принцип добросовісності. Наприклад, у статті I.-1:103 Принципів, визначень і модельних правил європейського приватного права вказується, що поведінкою, яка суперечить добросовісності та чесній діловій практиці, є, зокрема, поведінка, що не відповідає попереднім заявам або поведінці сторони, за умови, що інша сторона, яка діє собі на шкоду, розумно покладається на них» [3].

Наведені вище думки свідчать на користь того, що неабияке значення принцип «естопель» відіграє і у приватно-правових відносинах, як вагомий фактор при конвалідації недійсних правочинів - надання юридичної сили недійсному правочину з моменту його вчинення з врахуванням вимог, закріплених у ст. 203 Цивільного кодексу України.

О.С. Погребняк розглядає матеріально-правовий та процесуально-правовий аспект доктрини «естопель» у наступних трактуваннях: «у матеріально-правовому аспекті дія правила Estoppel проявляється в тому, що сторона, яка не оскаржила оспорюваний правочин шляхом пред'явлення позову, у тому числі зустрічного, втрачає право на заперечення, мотивовані його недійсністю... У процесуально-правовому аспекті дія правила Estoppel реалізовано у забороні (за загальним правилом) посилатися в судах вищих інстанцій на обставини, які визнані сторонами, а також на обставини, про які не заявлялось в суді першої інстанції» [11, с. 143].

Ми поділяємо думку стосовно доцільності розмежування вказаної доктрини за таким критерієм, проте розглядаємо дане правове явище дещо під іншим кутом – з огляду на принципи добросовісності та заборони зловживання процесуальними правами.

То ж, на наше глибоке переконання, виміри доктрини «естопель» розкриваються наступним чином: «у матеріальному контексті – сукупність дій, а в цілому послідовна та однозначна поведінка особи, спрямована на виконання умов договору, дотримання первісної поведінки, яка була заявлена при вчиненні договору; у процесуальному контексті – коли постає питання щодо недійсності правочину у суді, – заборона заперечення своєї поведінки, яка свідчила на користь дійсності правочину в «матеріальному» вимірі».

Це питання вирішувалося Верховним Судом у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду у Постанові від 04.05.2020 у справі №201/13253/15-ц, який вказував наступне: «Разом з тим, сторона оспорюваного правочину, дії якої вказують на її волю зберегти дійсність правочину, не може надалі оспорювати правочин з підстав, про які вона знала або повинна була знати під час виявлення цієї волі (естопель), що впливає із засад добросовісності, на яких ґрунтується зобов'язання (частина третя статті 509 ЦК України)» [5].

На підставі вищенаведеного можна зробити висновок, що «естопель» – це правова доктрина, яка не дозволяє стороні займати позицію, яка суперечить її попе-

редній поведінці, якщо внаслідок такої «суперечливої поведінки» завдано шкоду іншій стороні.

У контексті даного дослідження така «шкода» може проявлятися по відношенню до добросовісних учасників договірних правовідносин, якщо контрагент уклав правочин на його первісних умовах, проте в подальшому поставив під сумнів дійсність правочину, покликаючись на його нікчемність або оспорюваність.

Цілком влучно окреслила застосування принципу «естопель» А.І. Мануїлова по відношенню до недійсності правочинів, вважаючи, що «принцип естопель щодо нікчемних правочинів найбільш імовірний у разі, коли обумовлює нікчемність норми, що спрямована на захист інтересів сторін, а принцип естопель в інших випадках найбільш імовірний тоді, коли заборона суперечливої поведінки найменш відчутно вторгається в волю недобросовісної сторони» [10, с. 676]. Далі, вчена зазначає про те, що «...при застосуванні принципу естопель з метою недопущення констатації нікчемності договору, норми, що обумовлюють нікчемність, фактично не застосовуються судом. Це означає, що цілі, які переслідував законодавець при встановленні цих норм, залишаються не досягнутими. У зв'язку з цим при застосуванні принципу естопель до нікчемних правочинів критично важливо порівнювати несправедливість суперечливої поведінки в рамках конкретної справи і важливість цілей норми, які в гонитві за справедливістю, не застосовуються. Якщо мета норми спрямована на захист однієї зі сторін договору, то суд, застосовуючи принцип естопель, може оцінювати інтереси безпосередньо лише сторін спору. Тут він вирішує, що важливіше: інтереси сторони, що захищаються законодавчою нормою, або ж потреба захисту добросовісної сторони, яка страждає в результаті недобросовісної поведінки контрагента. Однак коли мета норми спрямована на захист суспільних інтересів або третіх осіб, тобто тих, хто в недобросовісній поведінці участі не брав, то це зазвичай є вагомою обставиною проти застосування принципу «естопель» [10, с. 676].

І.Є. Томаров відзначав про те, що «закони європейських країн і Директиви

ЄС розрізняють естопель і мовчазну згоду (*acquiescence*) при скасуванні торговельної марки (ТМ), хоча юристи визнають, що пояснити різницю складно. В законі Данії щодо торговельних марок (ст. 9) є правило *acquiescence*: якщо власник більш ранньої ТМ протягом розумного строку не вчинив належних дій, щоб перешкодити використанню більш пізньої схожої ТМ, власник такої ТМ має право співіснувати з ним на одному ринку» [13].

Застосування доктрини «естопель» як правового інструмента пов'язується з такою підставою для конвалідації недійсних правочинів як волевиявлення учасників правочинів, тобто приведення його до первісного вираження та присікання суперечностей у поведінці учасників правочину в ході його виконання.

Тобто фактор волевиявлення при конвалідації недійсного правочину із застосуванням доктрини «естопель» має на меті привести поведінку особи, дії якої ставляться під сумнів, до норм закону, роблячи її таким чином добросовісною.

Іншими словами, це обумовлює однозначність такої поведінки, послідовність її вираження у відповідності до намірів, що були заявлені першопочатково при укладенні правочину.

У національному правозастосуванні також все частіше можна зустріти доктрину «естопель» як складову для «зцілення» правочинів, які в силу тих чи інших обставин можуть вважатися недійсними. Таке правозастосування зустрічається у земельних, спадкових, кредитних, сімейних, господарських правовідносинах.

Зокрема, суддя Касаційного цивільного суду (КЦС) Верховного Суду (ВС) Василь Крат у своїй доповіді на тему: «Заборона суперечливої поведінки: новий підхід до розгляду спорів про визнання договорів недійсними» відзначив, «що сьогодні майже в кожній другій справі заявляються вимоги про визнання недійсними тих чи інших правочинів або ж навіть документів. Це свідчить про не дуже активне застосування в практиці запобіжників зловживання цим правом. Одним із таких запобіжників є доктрина заборони суперечливої поведінки (*venire contra factum proprium*). Вона полягає в тому, що ніхто не повинен

діяти всупереч своїй попередній поведінці. Ця доктрина, зокрема, втілена у «Принципах, визначеннях і модельних правилах європейського приватного права» [7].

І.Томаровим наведена можливість конвалідації недійсного правочину у синтезі з положеннями ст. 241 ЦК України. Зокрема, ним зазначено наступне: «Верховний Суд України у постанові від 23.09.2015 р. справі №914/2846/14 фактично підтримав доктрину *venire contra factum proprium*. Для аргументації суд навів постанову ВГСУ від 21.04.2015 р. у справі №908/3649/14, де застосовано правило ч. 1 ст. 241 ЦК України. Укладення від імені відповідача неуповноваженою особою договору купівлі-продажу не може бути підставою для визнання його недійсним, оскільки згодом вчинено юридично значимі дії щодо схвалення цього договору» [13].

В продовження вказаної вище думки, варто звернути увагу на правову позицію Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду у Постанові від 13.11.2018 р. у справі №910/19179/17, де зазначено: «... суди не врахували, що схвалення стороною правочину, вчиненого від її імені з перевищенням повноважень або без повноважень (стаття 241 ЦК України), має юридичне значення також для інших заінтересованих осіб, а сторона оспорюваного правочину, дії якої вказують на її волю зберегти дійсність правочину, не може надалі оспорювати правочин з підстав, про які вона знала або повинна була знати при виявленні цієї волі (естопель), що впливає із вказаної норми та засад добросовісності, на яких ґрунтується зобов'язання (частина 3 статті 509 ЦК України)» [4].

Також, цікавим є приклад «підтвердження дійсності» правочину Господарським судом Львівської області у рішенні від 23.09.2021 р. у справі №914/1207/21. Зокрема, позивач вказував на дефект форми правочину з огляду на відсутність нотаріального посвідчення, дефект змісту правочину, що полягав у відсутності умов оплати, дефект волі правочину - виступивши орендодавцем, за відсутності відповідного права та необхідного обсягу цивільної дієздатності [6]. В подальшому, підтверджуючи умови дійсності спірного

договору оренди, суд у мотивувальній частині рішення стосовно «невизначення (незафіксування) у спірних договорах розміру орендної плати», виходить із принципів «естопель» та «заборони суперечливої поведінки» [6]. При цьому судом зроблений висновок про те, що «розрахунки орендної плати (з визначенням орендних ставок та плати за базові місяці оренди) за спірними договорами були виконані позивачем, за підписами керівника та головного бухгалтера орендаря на них. Натомість відповідач лише погоджував подані позивачем розрахунки орендної плати» [6].

Зазначений вище випадок можна вважати конвалідуванням правочину із застосуванням доктрини «естопель», що виразилась у мовчазній згоді відповідача, який погодився із виконанням істотних умов договору.

Отже, доктрина «естопель» за своєю суттю є правовим принципом, який стримує фізичних та юридичних осіб порушувати свої обіцянки та запевнення, що, в свою чергу, надає змогу добросовісним учасникам правочину, дійсність якого ставиться під сумнів, зберегти такий правочин, отримавши бажаний результат, еквівалентний до їх правомірних очікувань.

Хоча вітчизняному законодавству невідомий термін «естопель», більше того, у контексті з використанням конвалідації недійсного правочину, очевидно, дану доктрину варто розуміти у її міжнародно-правовому окресленні, що розкривається як римська максима *venire contra factum proprium* (заборона суперечливої поведінки).

Пропонуємо означити доктрину «естопель» у її поєднанні з конвалідацією недійсних правочинів – як принцип, який забороняє учаснику правочину посилаючись на підстави недійсності правочину, якщо при укладенні правочину та прийнятті його виконання всі дії або бездіяльність (мовчання) сторони свідчили на користь правомірності та дійсності правочину.

Якщо одна із сторін двостороннього правочину заперечує досягнення домовленості щодо всіх істотних умов, однак вчиняє дії щодо виконання такого правочину, то останній в силу принципу «*venire contra factum proprium*» буде чинним з моменту укладення.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, варто зазначити, що застосування принципу «естопель» при конвалідації недійсних правочинів відіграє важливу роль у дотриманні стандартів міжнародного права. Проте, на сьогоднішній день українському законодавству невідомий даний принцип у його автентичному визначенні, а тим паче при застосуванні процедури «зцілення» недійсного правочину. Наведене зумовлює потребу звертати більш детальну увагу на міжнародно-правові поняття, які не відображені у нормативно-правових актах, а лише знаходять своє правове висвітлення у працях юристів та у правозастосовчій практиці. Вагоме значення тут має те, що національними судами хоча і за аналогією, але застосовується принцип «естопель» як «заборона суперечливої поведінки» задля захисту прав та охоронюваних законом інтересів, збереження правомірності правочину. В свою чергу, внесення відповідних доповнень у цивільне законодавство доцільно здійснити у такий спосіб, щоб можливим було не тільки інтерпретувати принцип «естопель», але й передбачити його застосування при використанні правового механізму конвалідації недійсного правочину.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Віденська конвенція про право міжнародних договорів. Конвенція ООН від 23.05.1969 (зі змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118/ed19690523#Text (дата звернення: 01.04.2024).
2. Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА 2010. URL: <https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2010-Ukrainian-bl.pdf> (дата звернення: 01.04.2024).
3. Постанова Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 10.04.2019 у справі № 390/34/17 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/81263995> (дата звернення: 01.04.2024).

4. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду: від 13.11.2018 у справі № 910/19179/17 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78022499> (дата звернення: 01.04.2024).

5. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 04.05.2020 у справі №201/13253/15-ц URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/89136975> (дата звернення: 01.04.2024).

6. Рішення Господарського суду Львівської області від 23.09.2021 у справі №914/1207/21 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100107980> (дата: звернення 01.04.2024).

7. Крат В.І. Заборона суперечливої поведінки: новий підхід до розгляду спорів про визнання договорів недійсними: VII Судовий форум АПУ. 20.11.2018. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/602800/> (дата звернення: 01.04.2024).

8. Лукасевич-Крутник І.С. Договірні зобов'язання з надання транспортних послуг у цивільному праві України. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. Тернопільський національний економічний університет. Тернопіль. 2019. 40 с. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/36963/1/aref-lukasevuch-na-sait.pdf> (дата звернення: 01.04.2024).

9. Мануїлова А.І. Естопель як загальний принцип міжнародного права: Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 293-Міжнародне право. Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса. 2021. 235 с. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d3699391-4a31-46ff-a674-f63316e294eb/content> (дата звернення: 01.04.2024).

10. Мануїлова А.І. Умови застосування та правові наслідки порушення принципу естопель. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. №4. С.674–677. URL: http://lsej.org.ua/4_2021/169.pdf (дата звернення: 01.04.2024).

11. Погребняк О.С. До питання про конвалідацію нікчемних правочинів. *Наше право*. 2015. №3. С. 140–144. URL: <http://nashe-pravo.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/archive/NP-2015-3/NP-2015-3.pdf> (дата звернення: 01.04.2024).

12. Татулич І.Ю. Естопель як складова добросовісності у цивільному судочинстві України: Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференція. Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні. Чернівці. 29.10.2021. С. 264–267. URL: <https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/2084/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA%20%28pdf.io%29.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 01.04.2024).

13. Томаров І. Фантастичні естопелі та де їх шукати в Україні. *Юридична газета Online*. Всеукраїнське професійне юридичне видання. 19. 12. 2018. URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/fantastichni-estopeli-ta-de-yih-shukati-v-ukrayini.html> (дата звернення: 01.04.2024).

14. Шемшученко Ю.С. (голова редкол.) та ін. *Юридична енциклопедія: В 6 т. /Редкол. Київ.»Укр. енцикл.»*. 1998. URL: <https://leksika.com.ua/17090424/legal/estopel> (дата звернення: 01.01.2024).